

Litteratur

HERBERT ROCK:

Farväl till en epok

"Du talar för döva öron. Skogen, havet och fjällen är ingenting för mig. Jag kan möjligen tänka mig att sitta på en hamnpir och dricka en sval drink en varm sommardag. Det finns ingen anledning att åka ut på landet."

Det svaret fick jag när jag en gång i ett samtal med Laszlo Hámori försökte bena ut vilken av dessa tre miljöer som har den största tjusningen.

Den nu 71-årige Laszlo Hámori tillhör den generation av intellektuella centraleuropéer som växte upp under mellankrigstiden. Han representerar den typ av intellektualism som utvecklades och frodades på de otaliga kaféer som fanns i städer som Warszawa, Budapest, Prag och Wien.

Laszlo Hámori har verkligen levt upp till sin övertygelse. I första delen av sina memoarer, som nu har kommit ut på Timos förlag, berättar han om en av de få gånger han (frivilligt) har vistats på landet. Han tillbringade några veckor av ett sommarlov hos släktingar på den ungerska landsbygden. Naturligtvis vantrivdes han. Att han under andra världskriget ofrivilligt tvingades tillbringa flera år i skogarna i Ukraina som så kallad militär arbetspliktig torde knappast ha förbättrat hans förhållande till naturen.

Laszlo Hámoris memoarer "Farväl till en epok" är en skildring av den politiska utvecklingen i Ungern från första världskriget fram till förmiddagen den 3 januari 1945 då Röda armén marscherade in i hans födelsestad Budapest.

En av de epoker författaren säger adjö till är "det glada 20-talet" den period då Ungern var ett relativt lyckligt land och som han upplever som sin lyckligaste tid. Visserligen decimerades landet i samband med Tiranafreden efter första världskriget, men efter det att landet hade gjort sig kvitt kommunisten Béla Kuns hårda regemente blomstrade kulturlivet och trots att efterföljaren Horthy styrde landet med järnhand upplevde Laszlo Hámori ett lyckligt 20-tal.

Att författaren är jude nämner han inte förrän ganska långt in i boken. Detta beror på att hans judiska bakgrund inte spelade någon större roll under barndomen. Antisemitismen fanns visserligen i Ungern, men den inverkad inte på judarnas liv i någon mera ingri-

pande omfattning.

Författaren blev medveten om att han var etniskt avvikande från sina kamrater först när han började i skolan. Då uppmanades alla som inte var katoliker när en katolsk präst kom till skolan att resa sig upp och lämna salen. Några reste sig och gick ut, några reste sig halvt från bänkarna. Bland dem Laszlo. Först när prästen läste upp alla judiska namn fick han klart för sig att han skulle gå ut. (Laszlo Hámori hette då Dezsö Salamon).

Att han inte var medveten om sin judiskhet var inte så märkvärdigt. Många av de ungerska judarna hade under den habsburgska tiden inlemmats i det ungerska samhället och blivit assimilerade. Händelsen väckte dock pojken intresse för det judiska, och när föräldrarna blev medvetna om hans okunnighet började familjen leva ett mer judiskt liv. Hans far var son till en rabbin.

Efter "det glada 20-talet" försämrades levnadsklimatet för ungrarna. För judarna inträdde försämringen redan 1921 då numerus clausus-lagen vid högskolorna infördes. Den innebar att bara sju procent av de studerande vid högskolorna fick vara judar, eftersom dessa endast utgjorde sju procent av befolkningen. Dittills hade en tredjedel av alla ungerska akademiker varit judar. Så småningom avjudaiserades även landets förvaltning, officerskår etc. Staten återtog tillstånden för judar att sälja dryckesvaror och tobak, att driva biografier och att sköta leveranser till staten.

En naturlig följd var att många judar ställde sig i opposition till Horthyregimen. För flertalet judar, som var advokater, affärsmän o d, betydde den officiella antisemitismen yrkesmässigt ingenting, men lojaliteten med trosfränder som drabbades fanns kvar, trots assimilationen. Judarna hamnade på samma sida av den politiska skalan som bla socialdemokratiska fabriksarbetare utan att för den skull vara socialdemokrater. Vad som förenade var avskyn mot den högerkristna kursen.

Vändpunkten för Ungern kom 1931 då banken Kreditanstalt i Wien kraschade. Av tradition från den habsburgska tiden var Österrikes och Ungerns ekonomier starkt beroende av varandra. Det tog bara en vecka för krisen att sprida sig till Ungern. En dotterbank till Kreditanstalt i Budapest kraschade,

regeringen förordade bankmoratorium och kaos utbröt i landet.

I skuggan av det ekonomiska kaoset fick Pilkorspartiet, det ungerska nazistpartiet en grogrund. På klassiskt manér gav partiet unga arbetslösa pojkar som anslöt sig en snygg uniform och en "ställning". Partiet finansierades från Tyskland. Till att börja med skratade man åt pilkorsarna och åt deras ledare, den förvirrade majoren Szálasi. Så småningom fick regeringen dock upp ögonen för den fara partiet innebar, det överträffade till och med Horthys parti i antisemitism, och Szálasi arresterades 1936. Men efter några antydningar från den tyska ambassadören frigavs han.

Inom den krets av intellektuella socialdemokrater som Laszlo Hámori tillhörde uppstod en antinazistisk rörelse. Bl a gav man ut en tidning. Här gjorde sig judar dock icke besvär. Inte på grund av antisemitism utan därför att rörelsens mål var att utöva inflytande på den ungerska medelklassen som inte tyckte särskilt mycket om judar. Bakom rörelsen stod bland andra författarens ideologiska läromästare Monus.

Klimatet för judarna i Ungern hårdnade allt mer. Så småningom började vissa förstå varhän det barkade och försökte emigrera till andra länder. Det var dock inte så lätt. Det var få länder under slutet av 30-talet som tog emot dem. Laszlo Hámori besökte det turkiska konsulatet för att ansöka om visum till Turkiet. Allt var i princip klart – tills det framkom att han var jude. Konsuln sade då att man hade tillräckligt med judar i landet och bad honom lämna konsulatet. Det behövdes inte fler.

I mars 1939 ansökte författaren och hans svåger om inresevisum till Australien. Efter kriget visade det sig att alla ansökningshandlingar kastades direkt i papperskorgen om de avsåg judar. Det enda land som var öppet var Bulgarien. Men eftersom det liksom Ungern ingick i Hitlers expansionsplaner åkte få dit. Trots att landet deltog i kriget på Hitlers sida tillät aldrig den bulgariska regeringen deportation av judar. De bulgariska judarna var de enda från hela Östeuropa som överlevde Hitler-epoken.

Så småningom hamnade författaren som

befäl i den ungerska armén. Det blev dock ingen långvarig karriär. Judar förbjöds att bära vapen och uniform och överfördes i stället till så kallade arbetskompanier. Detta innebar i praktiken arbetsläger. Laszlo Hámori hamnade som skogsarbetare i det ockuperade Ukraina, nära Kiev. Ungern kämpade då på Hitlers sida i kriget.

Att sådana arbetskompanier existerade var okänt för omvärlden. När författaren i Sverige i början av 50-talet – han hade då fortfarande främlingspass – ansökte om återresevisum för att kunna åka till Paris trodde den svenska myndigheten först att han hade krigat i den ungerska armén på Hitlers sida.

Arbetskompanierna bestod av judiska "soldater" som diskriminerades på alla tänkbara sätt. De fick dåligt med mat, läkemedel fanns inte och de hade inga uniformer. De fick klara sig med de kläder de hade på sig när de ryckte in. Många arbetspliktiga dog – bland dem Laszlo Hámoris bror som placerades vid Östfronten som minröjare.

Efter drygt 20 månader som arbetspliktig kom författaren tillbaka till Budapest. Det var den 3 mars 1944. Den 19 mars ockuperade tyskarna Ungern som alltså dittills hade slagits på deras sida men börjat tröttna. Att upprätta ett ghetto i Budapest gick inte, eftersom det inte fanns något område där 150 000 judar kunde rymmas. I stället inrättades så kallade judehus dit judarna tvingades flytta. Då tröttnade Laszlo Hámori.

När han kom tillbaka från Ukraina började han arbeta på ett advokatkontor som dock slutade fungera när ägaren internerades. Han gick en kväll upp på det igenbommade kontoret och letade igenom arkivet. Där hittade han kompletta dokument från en avliden klient. Klienten var kristen och hette Laszlo Hámori. Så gick det till när Dezsö Salamon blev den av bland andra denna tidnings läsekrets så välkända Laszlo Hámori.

Under skydd av sin nya identitet blev jurisdoktor Dezsö Salamon tjänstemannen Laszlo Hámori. Han flyttade med sin familj till en utkant av Budapest och började leva ett "kristet" liv. För att grannarna inte skulle bli misstänksamma var det nödvändigt att alla detaljer fungerade. En detalj som höll på att stjälpa hela projektet var när hans hustru i

kyrkan gjorde korstecknet från fel håll. Den enda som upptäckte det var lyckligtvis en annan "konvertit" från Slovakien.

Tack vare sin nya identitet lyckades familjen Hámori överleva kriget trots att de inte tillhörde de kanske 100 000 judar från Budapest som räddades av Raoul Wallenberg.

Efter kriget blev Laszlo Hámori politisk redaktör för den ledande socialdemokratiska dagstidningen i Ungern. Han kunde dock inte anpassa sig till den kommunistiska regim som tog vid. Den 30 april 1949 anlände han med sin hustru och sin dotter till Stockholm med främlingspass i handen.

I Sverige började han en helt ny karriär som författare och frilansjournalist. Från att ha varit socialdemokrat har han så småningom blivit konservativ.

"Farväl till en epok" är en dokumentation av den period av Europas historia som histo-

rikerna ännu inte har lyckats döpa. Laszlo Hámori har döpt den till "Världskrigens epok". Men är världskrigens epok slut? För egen del tar Laszlo Hámori i vart fall avsked från den epok som han själv har upplevt – och överlevt.

"Farväl till en epok" är en ögonvittnes-skildring av de årtionden då Europa brann två gånger, då det stöptes om flera gånger, då vissa demokratier krossades för alltid medan andra återuppstod, då man lärde sig att mörda fler människor med ett enda skott än tidigare under ett helt slag och då tiotals miljoner dog på slagfält och i gaskamrar bara för att en handfull galningar ville att så skulle ske. Och sist men inte minst – den kafé-intellektualism, som har fött flera av den moderna tidens främsta ideologer, gick för alltid i graven.